

Коста Милутиновић

ЦРНА ГОРА И СРБИЈА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

I. Херман Вендел

О сложеној историјској проблематици формирања заједничке јужнословенске државе почело се размишљати и дискутовати већ у доба Омладинског покрета (Уједињена омладина српска) 60-тих година XIX века у Војводини и Србији, а почетком XX века, у ери Српско-хрватске коалиције у Хрватској, Славонији и Далмацији. Ове везе нису биле чешће и непосредније, али су постепено, с времена на време, долазиле до јачега изражаја, нарочито преко штампе.

Један од изузетно ретких поборника немачко-француске сарадње уочи Првог светског рата био је истакнути немачки књижевник Херман Вендел.¹ У то доба били су изузетно ретки и немачки и француски књижевници који су уочи самога светског рата не само мислили и осећали него и говорили и писали против француско-немачког рата. Један од тих изузетних изнимака био је Херман Вендел, за кога је Пјер Фернен тврдио да је био више

¹ Х. Вендел (Мац 1884 — Париз 1936), историчар, књижевник, публициста, уредник листова и часописа, социјалистички посланик у немачком парламенту, оснивач и први председник Немачко-југословенског друштва у Франкфурту. Сарађивао је у многим напредним листовима и часописима, између осталог и београдској *Борби* и загребачкој *Новој Европи*. Главно му је дело: *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit* (Франкфурт 1925); ово је дело преведено и на српски: *Борба Југословена за слободу и јединство* (Београд 1925); у предговору српском издању Драгиша Лапчевић каже између осталог: „Ово је дело по дубини, а не само по пространству, једно од најважнијих дела уопште писаних о нама, једно одиста славно дело по замисли о оригиналности, једно од оних ретких дела, којима се доиста можемо дивити, јер представља најуспелију историју наше борбе за слободу и јединство...“ (Ibid. 5—6).

Француз него Немац!² Као један од ретких социјалистичких посланика у немачком парламенту (Рајхстагу) у току Првог светског рата Вендел је „подигао заставу Србије, која је крварила на тисућу рана и бранила право тог од ратне пропаганде толико обасутог народа против хабсбуршког и кобуршког империјализма“.³

Херман Вендел је са одушевљењем писао о француској владавини у „илирским покрајинама“ у Наполеоновој „Илирији“:

„Први пут су у том добу Југословени видели себе у огледалу модерне државе; први пут су робови и наследни поданици омирисали нешто мало више човечанског живота; први пут је једна снажна нога безобзирно згазила преградне зидове, меће и ограде између којих и у које се радо гнездио феудални свет; први пут је створено поље, преко кога је могао слободно да брише оштри ваздух XIX столећа. Али од 1809. до 1813. било је доба у коме је учињен први покушај да се ломљењем средњовековних сталежа, каста и корпорација разбије феудално друштво у многе јединице које су биле потребне као сировина за стварање нација“.⁴

Вендел констатује историјске чињенице да су се на рушевинама феудалних империја Аустрије и Турске формирале нове националне државне заједнице:

„... први пут у историји нашли су се заједно у Илирским областима Срби, Хрвати и Словенци под једним државним кровом (. . .) Пошто је све то са својим дубоким значењем мало ушло у свест непосредних савременика, него тек оном колену што је пристизало, постао је историјским многозначајним даном 12. новембра 1809, када су поштоване песнице скинуле хабсбуршког двоглавог орла са лица љубљанске општинске куће“.⁵

У свом великом делу о јужнословенском питању Херман Вендел је зналачки додирнуо, између осталог, и низ карактеристичних појединости веза и односа између Србије и Црне Горе. Сломенућемо овде једну значајну епизоду из њихових међународних односа:

„Кад су Турци истерани из Европе, те Санџак није више раздвајао Србију и Црну Гору, већ су се оне непосредно додиривале, дипломати Франца Јосифа нису могли спавати од страха да се те две земље потпуно не сједине. Чак и тај најбеднији члан из малог катехизма подели па влацај, по коме из двеју српских краљевина није смела да постане једна,

² П. Фернен, *Херман Вендел*, Times, 11. IX 1936. Превод овога чланка објављен је у *Српском књижевном гласнику*, заједно са чланком Ж. П. Јовановића, који је писао о њему између осталог: „Вендел је био више Француз него Немац? Ми нећемо ући у ову препирку научника. Са исто толико права би Југословени могли рећи: Вендел је био више Југословен. Он је био један од великих весника југословенске идеје и један од њених најватренијих поборника много пре но што је Југославија постојала. Он је земљу, и људе у њој, сликао и зпевао у многим књигама и чланцима да лепше и боље ниједан Југословен није учинио“.

³ Ж. П. Јовановић, *Херман Вендел*, Српски књижевни гласник, 16. X 1936.

⁴ Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, превео М. С. Недић, Београд 1925, 126.

⁵ Ibid. 127.

остао је у важности све до пропасти Хабсбуршког дома. Још 1914. сазнао је Сазонов од аустроугарског посланика у Петрограду, да Беч не може мирно да посматра спој Србије и Црне Горе, пошто би то било „кварење равнотеже на Јадрану“.⁶

II. Милада Паулова

Велику пажњу заслужује обимно дело чешке историчарке Миладе Паулове, професорке историје источне Европе и Балканског полуострва у Прагу.⁷ Ми ћемо се у овом осврту осврнути само на неке значајне теме, на којима се ауторка посебно задржавала, иако би и друге теме у пуној мери заслуживале посебну анализу и исцрпнија разматрања. Посебну пажњу заслужује ауторкино обимно дело *Југословенско питање*.⁸

Милада Паулова била је већ у првој фази рата тачно обавештена о политичким приликама и односима између појединих политичких група унутар Југословенског одбора. Односи између Пашића и Протића у почетку унутар Одбора били су добри, али су се они убрзо пореметили. Пашић се све чешће идејно размишљао с Антом Трумбићем, с једне стране, док су се Протић и Трумбић све више слагали. Милада Паулова о томе износи ове детаљније појединости:

„У марту 1917. дошло је до састанка између Трумбића и Протића у Кану. На том састанку поставио је Протић Трумбићу питање „како је настала идеја енглеских кругова да се они прихвате иницијативе у том питању“ споразумевања између српске владе и Југословенског одбора у погледу будућег уређења заједничке државе. Протић је „признао оправданим да се велевласти заузимају за те ствари и да је нуждан споразум Србије с Југословенским одбором“, али је истакао да се „не смије допустити да се велевласти мешају у решење проблема више, него то фактично тражи међународни интерес“. Протић је нарочито инсистирао на томе да великим силама „не припада право да се мијешају у уставна питања, која су сасвим унутрашња ствар самих Југословена“.⁹

До првих сукоба између два супротна тора дошло је већ у Риму, заострило се у Женеву, затим у Паризу, а у још већој мери када се Југословенски одбор коначно преселио и формирао у Лондону, где су постојали најбољи услови за његову успешну политичку активност:

„Ни са Југословенима, бар са овима у Женеву, није на чисто изведен план њихова рада. Они не знају шта Србија хоће, ми не знамо шта они желе. Нико са ауторитетом не може рећи: ово су и ово намере српске владе. Хрвати зебу због те неизвесности. Боје се завојевања, страхују за

⁶ Ibid. 584.

⁷ Ф. Шишић, *Проф. др Милада Паулова*, Новости, Загреб, 20. X 1935.

⁸ М. Паулова, *Југословенско питање*, Загреб 1925. Иако се ауторка у поднаслову ове своје обимне књиге ограничила само на једну тему („повијест југословенске емиграције за свјетског рата 1914—1918“) она је обухватила много више него што скромни поднаслов то обећава.

⁹ М. Паулова, *ibid.* 336.

своју религију. Ове недоумице захватају маха и међу нашим пријатељима у Француској и Енглеској. Тако ми кажу ови, који то знају. Ваља и треба изградити што пре мишљење Владино, саопштити га свима посланствима, свима изасланствима, свима људима, од којих треба да чују сви заинтересовани, шта мисли српска влада, шта хоће Србија. Сүпило свуда говори шта неће Хрватска, али нико не говори шта намерава Србија“.¹⁰

Питање државноправног уређења постајало је актуелно већ у доба трајања Првог светског рата. Искрла су два супротна идеолошка схватања: централизам или федерација (или, чак, можда конфедерација). Анализирајући ова дијаметрално супротна политичка и државноправна схватања, Милада Паулова их је поставила овако:

„Појам конфедерације и страх пред њом иду међу специјалне предоцбе министра-председника Пашића. Оне су резултат потпуних централистичких тежњи. По тој изјави види се да је он имао у виду акцију »Serbian Society of Great Britain« и акцију Сүпилову, чије се противуцентралистичке тежње могу уопће тешко измјерити. Сүпилове предоцбе бијаху неодредене. Стално је само то, да се он држао идеје да Србија уједињењем не смије да дође до хегемоније над другим дијелом народа, него да се с њима стопи и да држава има да буде организирана на принципу самоодредбења. С тиме се слагао и Трумбић, и многи чланови Одбора. Али, сам Сүпило није у то доба био још свијестан точних форми унутрашњег уређења, како би се наине имала уредити држава. Толико је, мислим, из његових аката и чина очевидно, да се назив „конфедерација“, којом се служи Пашић, може узети највише као драстична карактеризација Сүпилових противуцентралистичких тежњи“.¹¹

У колико се рат приближавао своје крају, који се још више зараћеним странама чинио неизвештан, у толико су полемике у светској штампи постајале такорећи из дана у дан све оштрије и безобзирније.

Покушај аустријске штампе, поименце водећег бечког листа *Neue Freie Presse*, да поводом декларације Међусавезничке конференције одржане у Версају 3. VI 1918, унесе забуну међу словенске народе у Аустро-Угарској, подстакao је српског посланика у Вашингтону, Љубу Михајловића, да из своје иницијативе већ 14. јуна упути ноту амбасадорима Велике Британије, Француске и Италије, заједно са чланком који је о овом предмету објавио споменути бечки лист, жалећи што версајска изјава „дели питање о независности Пољске од независности осталих народа, јер се покрету Чехословака и Југословена дају само симпатије“. Љуба Михајловић истиче „да је потребно у оваквим питањима бити у тешњој вези с онима, на које се та питања односе“, јер је то једини начин да се избегну евентуалне погрешке и да се једна акција поведе правилним путем“.¹²

¹⁰ Ibid. 338. — Љ. Давидовић 8. III 1917. Н. Пашићу, *ibid.*

¹¹ М. Паулова, *ibid.* 339.

¹² *Ibid.* 461.

Препис ове *Note* упутио је Љуба Михајловић истовремено и америчком државном секретару Лансиноу. После две недеље, 28. VI 1918, Лансино је објавио нову декларацију америчке владе, у којој је први пут изражена мисао о потреби распарчавања Аустро-Угарске и потпуном ослобођењу словенских народа ван њених оквира. Ова значајна декларација гласи:

„Откако је ова влада објавила саопштење од 29. V, које се односи на питање Чехословака и Југословена за националним ослобођењем, немачки и аустријски званични кругови и они, који с њима симпатизују, покушавали су да неправилно тумаче и искривљују јасно значење тога саопштења. Желећи да онемогуће неспоразум о значењу онога саопштења, државни секретар данас је изричито изјавио да је гледиште, које заступа влада Сједињених држава, такво да сви словенски народи треба да буду потпуно ослобођени немачке и аустријске доминације“.¹³

После ове јасне и одређене изјаве америчког државног секретара дошле су и сличне декларације и француског и британског министра спољних послова са директним признањем чехословачке државности и индиректним признањем југословенске државности. Своју декларацију Чехословачком народном већу, датирану у Паризу 28. јуна 1918, министар Пикон завршава овим речима:

„У име владе Републике изричем најискренију и најврхућу жељу да Чехословенска држава заједничким настојањима свих Савезника, у уској удружености с Пољском и с Југословенском државом, постане непрекорачив бедем за германске навале и фактор мира у Европи, ново саграђеној на темељима праведности и народних права“.¹⁴

Поздрављајући свечану предају чехословачке заставе првој самосталној јединици чехословачке војске у Француској, британски министар Балфур, у свом писму од 1. VII 1918, вели: „Та велика ствар интересује све Савезнике, и нас радује мисао да ће се њима о бок наћи не само Чехословаци, него такође Југословени и Пољаци, који се храбро боре за слободу“.¹⁵ Док је француски министар спољних послова изричито нагласио пољску, чехословачку и југословенску државу, докле британски министар спомиње само њихову борбу за слободу.

Француске симпатије према југословенским народима и њиховим националноослободилачким аспирацијама и тежњама за уједињењем у једну заједничку државу подстакла су Југословенски одбор да крене у акцију за признавањем југословенске државе, по примеру признања пољске и чехословачке државе. Председник Одбора Трумбић посетио је 19. VII 1918. француског министра Пикона, захвалио му што је у своме акту од 29. VI, којим је признао чехословачку државу, споменуо и „југословенску државу“ и замолио га да се заузима да и она буде и формално призната од Савезника. Трумбић је наишао на велико разумевање и Пикон му је дао позитивна обећања у томе смислу. После

¹³ *Times*, Лондон, 29. VI 1918.

¹⁴ М. Паулова, *ibid.* 464.

¹⁵ *ibid.* 465.

тога Трумбић је посетио српског посланика у Паризу, Миленка Веснића, обавестио га је о својој посети и о добивеним обећањима, и упознао га о ставу Одбора да се затражи од Савезника да објаве једну декларацију, којом би признали: 1) југословенски народ из Аустро-Угарске за савезника; 2) југословенску добровољачку дивизију за савезничку војску; 3) Југословенски одбор за представника националних интереса и мандатора југословенског народа из Аустро-Угарске. Али, Веснић му је „одмах одговорио да је против тога приједлога, те је навео разлоге, које је он, Трумбић, другим разлозима побијао...“¹⁶

Врло је карактеристично да се са Веснићевим негативним ставом солидарисао чак и Стојан Протић, који је у то време на Крфу замењивао председника владе Пашића, за време његовог одсуства. Протић је важио за толерантнијег и еластичнијег политичара од Пашића, те се претпостављало да ће он дати Веснићу друге инструкције него што би их дао Пашић, да се тада налазио на Крфу. Међутим, обавештен од Веснића о Трумбићевим предлозима, Протић је не само одговорио негативно, него је у име владе отклонио сваки даљи разговор о томе питању: „Стајалиште српске владе било је то да југословенско питање нема никакве везе с чехословачким и пољским, него да је слично питању Италије, која ослобођава талијанску иреденту, као што Србија има да ослобођава своју браћу од Аустро-Угарске. Тиме изби најважнији спор у емиграцији између Југословенског одбора и српске владе, који је својим посљедицама неповољно дјеловао на развитак Јадранског питања, што се показало касније код склапања примирја и на Мировној конференцији.“¹⁷ Уместо да је заузела исти став као Југословенски одбор, Чехословачко народно веће и Пољски национални комитет, позивајући се на једино исправни принцип самоодређења, српска влада се идентификовала са политиком краљевине Италије, односно са политиком погађања о наградама и компензацијама за учињене услуге. Као што је тачно запажено: „Одричући се принципа самоодређења, Србија се одрицала јединог оружја, којим би могла да устане против италијанских аспирација с пуном моралном снагом“.¹⁸

Ио свему судећи, Пашићева влада је не само одбила Трумбићеве предлоге, него је учинила све да спречи прихватање захтева Југословенског одбора о признавању југословенске државе. Врло је вероватна хипотеза Миладе Паулове „да је Веснић информирао француску владу“ о ставу српске владе и да је решење тога питања било тиме још више отешчано“.¹⁹

У борби за признавање југословенске државе имао је Југословенски одбор да се упорно бори на два фронта, на унутрашњем и спољашњем фронту: против политике Пашићеве владе,

¹⁶ Стенографски записник са седнице Југословенског одбора у Лондону од 31. X 1918.

¹⁷ М. Паулова, *ibid.* 468.

¹⁸ *Ibid.* 470.

с једне стране, и против империјалистичке политике италијанске владе, базиране на Лондонском пакту, с друге стране. Оба фронта имала су своје специфичности, и обе борбе своју проблематику и своје кључеве решења.

Пензионисање Љубе Михајловића, популарног посланика Србије у Америци, изазвало је разумљиво незадовољство у америчком јавном мијењу:

„Посланик, коме су сви потлачени народи признавали заслуге што замјерком да је ‚неспособан‘. Тај чин изазвао је код емиграције велику бојазан за политичке намјере српске владе, а уједно најнеповољнији дојам и код саме америчке владе“.¹⁹

Већ после неколико дана, Михајловић је добио достојну сатисфакцију и с америчке и са југословенске стране. У свом опроштајном писму Вилиам Филип, помоћник министра спољних послова, одао је ово високо признање Љуби Михајловићу:

„Ви сте ме много чему научили, и ја сам радо примио Вашу помоћ и пријатељску сарадњу. Више сам него ганут што нас остављате, али вјерујем да се свакако морамо опет састати у скорој будућности“.²⁰

Још већу сатисфакцију доживео је Михајловић од америчких Југословена. На опроштајном вечеру, приређеном у Вашингтону 25. VIII 1918, Анте Бианкини, председник Југословенског народног већа, истакао је да се опрашта с првим југословенским родољубом, који се подједнако залагао за све наше народе: „Идеје, којима је прожет посланик Михајловић, идеје су онога, на срећу големога дијела нашега народа, који своју сретнију будућност види само и једино у потпуном уједињењу и независности“.²¹ Други говорник, Нико Гршковић, отишао је крупан корак даље и жалећи Михајловићев одлазак осудио је истовремено Пашићеву антијугословенску политику:

„Када сте прије годину и по, господине посланиче, долазили у Сједињене државе, рекоше нам стари знанци и штоватељи Ваши: ‚Долази нам посланик, који ће да буде и отац и мајка изгнаном народу нашем‘. И били сте и отац и мајка, храна и одбрана... Име Ваше народ поносно спомиње, дјела Ваша једнаком захвалношћу Срб, Хрват и Словенац... Али усред бијелог дана ведрина и срећа наша не потраја дуго, наоблачило се и зацрњело небо наше, да нам тешко загрми. Одлази нам посланик...“²²

Одлазак Љубе Михајловића одјекнуо је на два различита, управо дијаметрално супротна начина: међу Југословенима у Америци са великим жаљењем, а у опозиционим круговима чак и са огорчењем; међу члановима Пашићеве владе подељено, међу радикалима углавном повољно, а међу члановима који нису припадали радикалима у већој или мањој мери са незадовољством;

¹⁹ Ibid. 472.

²⁰ Ibid. 475.

²¹ Амерички „Србобран“ 30. VIII 1918.

²² Ibid. 30. VIII 1918.

било је чак и радикала који су негодовали, а међу њима се нарочито истицао Стојан Протић, који је ценио Михајловића.

III. Југословенска застава први пут у Америци

Мисао југословенског јединства крчила је себи пут и полако, али постепено побеђивала на свим секторима. Од посебног су значаја биле велике југословенске манифестације у Вашингтону. На дан 4. VII 1918, у оквиру прославе Дана проглашења америчке независности, иницијативом Љубе Михајловића и Југословенског народног већа одржана је у Вашингтону велика национална манифестација, на којој је први пут подигнута југословенска застава. Један историјски извор вели: „Неописив је призор, који је сада настао. Хиљаде десница подрављале су заставу, а многима се очи оросише сузама“.²³

Развијајући „заставу слободе и јединства“, Љуба Михајловић је рекао између осталог:

„Аустро-Угарска је срце пангерманизма. Њезин опстанак уветован је владавином силе над потлаченим народима. Задаћа је Аустро-Угарске да превали пут пангерманизму на исток. Она би била успела да јој Славени нису запречили пут (. . .) Немачка је имала да спасе Аустро-Угарску уништењем јединог слободног дела југословенске отаџбине — Србије. Но наши су се непријатељи преварили. Они су разрушили границе Србије, али су ујединили наш народ Србе, Хрвате и Словенце у њиховој борби против непријатеља слободе (. . .) Непријатељ не може више да нас раздели, јер у тој борби ми ћемо или сви умрети или ћемо бити слободни и уједињени“.²⁴

О великој југословенској свечаности, одржаној у Вашингтону 4. VII 1918, забележила је Милада Паулова, која јој је лично присуствовала, ове интересантне појединости:

„Иза тога је почела свечаност, коју су Југославени славили већ под новом развијеном заставом, плесали су се народни плесови и изводио спремљени програм пред непрегледним масама гледалаца. Увечер тога дана, по програму америчког централног одбора, био је сјајан дефиле свих судионика те свечаности независности испред председника Вилсона на Капитолу (. . .) На челу су српски часници носили српску ратну заставу, а за њом је јахао импровизирани Краљевић Марко, који је носио нову југославенску заставу (. . .) Најзначајније пак било је почасно мјесто, које је иза тога дано Југославенима у опћој поворци пред председником Вилсоном . . .“²⁵

Југословенски одбор у Лондону у свом *Меморандуму* залагао се и за признање југословенских добровољачких јединица као саставног дела савезничке војске овим аргументима:

²³ *Реферат Југословенског народног већа у Вашингтону* од 6. VII 1918. Југословенском одбору у Лондон.

²⁴ *Ibid.* Архив *Југословенског одбора у Лондону* 10. VII 1918.

²⁵ М. Паулова, *ibid.* 480.

„Као што је познато, хиљаде југославенских заробљеника у Русији боре се на страни Савезника (...) Наши добровољци не траже да створе неку аутономну армију већ су они ушли у српску армију надахнути идејом и поштујући идеју народног уједињења. Њихове тежње за једним племенитим идеалом даје им право да буду сматрани савезничким јединицама, које воде редовни рат против заједничких непријатеља. Иначе ће те јединице да се нађу у положају законске и моралне инфериорности, који ће бити тим више понижавајући што њихову чехословачку браћу, која су пограбила оружје за исти патриотски идеал, Савезници сматрају — као што је и право — за савезничке чете“.²⁶

Милада Паулова будно је пратила за време трајања светскога рата развој српско-хрватских односа, пратећи писање Ватсонове *Нове Европе*, која је посветила читав број југословенском питању (1917). Паулова је с разлогом истакла:

„Јавно мнијење у Антантиним земљама било је увијек доста скептично према питању уједињења Срба и Хрвата с обзиром на многе узамне разлике у вјери, култури итд. Та скепса била је важан фактор, особито у Енглеској, која је навикла да све стварно просубује (...) Г. 1916—17. почели су енглески кругови, којима су средиште чинили нарочито Стед и Ситон-Ватсон, да се све конкретније и више баве питањем како ће Срби и Хрвати ријешити те проблеме. Средиштем тих тежња постаде ново Енглеско-српско друштво (Serbian Society of Great Britain), које је основано у Лондону иза катастрофе, иницијативом у првом реду Ситона-Ватсона. То се друштво актуелно бавило идејом како да се ријеше унутрашњи проблеми између југославенских племена“.²⁷

Од великог је национално-политичког значења било оснивање Српског потпорног фонда у Лондону 1916. Главни иницијатори били су: Ситон-Ватсон, Викбаун Стед и Антун Еванс са енглеске стране. Сећајући се њихове активности у току рата, Ватсон је писао између осталог:

„Нас тројица смо се ускоро нашли и повукли смо врло одребене линије политици коју имамо да водимо. Наш крајњи циљ био је, дабогме, постигнуће југословенског јединства, под вођством Србије као Пијемонта, али на основу апсолутне једнакости за све“. Други им је циљ био „очистити званичну Србију од оптужбе да је она удесила и извела убиство у Сарајеву, те очигледно приказати агресивни карактер аустроугарске и немачке акције“. Трећи задатак, који су себи поставили, био је да систематски обавештавају још потпуно неинформисану и неоријентисану британску јавност о унутрашњим приликама и национално-политичким стремљењима Југословена у Аустро-Угарској и да бране југословенска права на Истру и Далмацију од неоснованих италијанских аспирација. У овој дипломатској и публицитичкој делатности активно је учествовао и тадашњи посланик Србије у Лондону Јован М. Јовановић. Много доцније, сећајући се ове своје многоструке активности у Лондону, Јовановић је изнео и ове појединости:

²⁶ Меморандум Југословенског одбора у Лондону од 7. X 1918.

²⁷ М. Паулова, *ibid.* 334.

„Удес ме је поставио био, готово од самога почетка, посред среде борбе за југословенско уједињење, и за време целог Рата био сам у уској и интимној сарадњи са многим српским и хрватским истакнутим људима, пратећи помно њихове узајамне сукобе и њихове преговоре са савезничким владама, и то не са седишта у публици, већ као из неког тајног склоништа иза кулиса. Кад је Рат прошао дуго сам се колебао да ли смем открити тајне које сам сазнао, и у први мах имао сам осећај да Југословени сами треба да одлуче кад и уколико треба ове ствари објавити. Али је време пролазило, и ја сам — са свога повлашћеног положаја споља — гледао како се множе потпуно нетачне и измишљене приче о томе како је дошло до уједињења, и како се погрешно оцењују заслуге разних појединаца у том погледу; и, што је још горе, видео сам како се те приче намерно изврћу и злоупотребљавају да би се политички развитак нове државе завео на странпутицу. Тако сам постепено све више увиђао да ми је дужност да изнесем, што боље могу, део савремене историје у којој сам и сам учествовао. Притом могу с поуздањем тврдити бар једно: да ме у овоме послу не воде никакви лични моменти, да је моје држање према појединцима или странкама одређивано у сваком случају личним посматрањем и оцењивањем мерила и начина којима су се они служили међу собом и према својим савезницима, и да сам истрајао до краја само зато што сам тврдо веровао у будућност Југословена, и што сам у исти мах желео да допринесем расветљавању истине и правог стања ствари гдегод ми се чинило да постоји опасност да би могло нешто отићи у забрав или бити погрешно приказано“.²⁸

Карактеристично је да Јован М. Јовановић није био једини од истакнутих дипломатских представника Србије који су дошли у сукоб са Пашићем као са министром спољних послова. Исти се случај поновио са Љубом Михаиловићем, који је низ година био на посланичким положајима у иностранству и уживао велики углед међу српским дипломатама. Као посланик Србије у САД пензионисан је 1. VII 1918 — „због неслагања са политиком Николе Пашића у питању националног уједињења“.²⁹

Од тадашњих истакнутих британских научника, који су се за све време трајања светског рата свесрдно залагали за стварање Југославије, нарочито су се истакли Хенри Викхаум Стед и Роберт Вилиам Ситон-Ватсон. У знаменитој аутобиографској књизи Викхаум Стед на неколико места пише о британско-југословенским односима, али ни на једном месту се о Пашићу не изражава позитивно, него у мањој или већој мери критички. Стед је писао између осталог у тој књизи и ово:

²⁸ Иностранци (Јован М. Јовановић), *Одговорност за рат, Српски књижевни гласник*, 1. IX 1925. — Карактеристичне појединости о овој теми изложио је Ј. М. Јовановић у својој интерпелацији на Н. Пашића као министра спољних послова Краљевине СХС. Београдска цензура није допустила да се о овој интерпелацији и дискусији поводом ње пише, али ју је забележила и коментарисала страна штампа (нарочито *Берлинер Тагеблат*, 28. II 1926).

²⁹ П. Шоћ, *Љубомир Михаиловић*, Енциклопедија Југославије, VI, 1955, 98.

„Када смо покренули *Нову Европу (Neue-Europa)* и основали Српско друштво (Serbian Society), једва смо били свесни у какав смо осинак дирнули и како ће бесно зујати осе у борби кроз остатак ратног периода и у току Конференције мира. Дирнули смо у германофилство, активно и латентно, свесно и несвесно, у његову најосетљивију тачку, и оно је било врло противно многим. Од цивилних лица, која су била при руци у Енглеској, само Ситон-Ватсон и ја имали смо довољно знања из прве руке о Хабсбуршкој Монархији разјаснити важност аустријског проблема“.³⁰

Прелазећи на конкретне појединости у међусобним односима, Стед је између осталог забележио и ове појединости:

„Ситон-Ватсон и ја били смо у борби више од 10 година и имали смо пријатељство и поверења главних вођа потлачених народа Монархије. Са Масариком, који је 1916. године живео у Хемштаду све до Руске револуције у марту 1917, били смо у сталној вези. Поверљива обавештења, која је он примао из Аустрије преко Бенешове обавештајне службе (са центром у Паризу), била су нам на располагању. Сүпило и Југословенски одбор, који су формирали он и његови земљаци уз подршку Југословена у северној и нарочито јужној Америци, такође су активно с нама сарађивали. Њихови апели били су неизбежно сматрани као изнашање нових чињеница, док смо нас двојица могли говорити свом властитом народу у његовом властитом интересу“.³¹

Расправљајући о међунационалним и међудржавним односима у првој фази рата, Стед је констатовао ове историјске чињенице:

„Осим непријатељства службене Италије, брзо смо установили да су снаге, које су нам се противиле, биле углавном од три врсте: 1) међународно новчарство, које је било заинтересовано да се одржи немачко-јеврејски финансијски систем, који се формирао у привредном оквиру пангерманизма; 2) милитантни католицизам Рима, који се противио рушењу највеће преостале римокатоличке државе у Европи; 3) снобизам британског „друштва“, које је гледало на „Аустријанце“ као на „дивне људе“, јер су им њихови летњиковци били добро држани, њихови ловови одлични, а њихова углађеност супериорна над оном Немаца (из Рајха)“.³²

Критички анализирајући и оцењујући ове три друштвене снаге, Стед је уочио ове карактеристичне појаве развоја концепције код Ситона-Ватсона:

„Комбиноване, оне су три снаге биле моћне, а деловале су понајвише посредством тајних канала. Први знак њихове моћи појавио се кад је Ситон-Ватсон, који је био неспособан за војну дужност, био изненада мобилисан као прост војник и додељен санитарској служби за вршење обичног санитарског рада. На овај начин очигледно се хтело да се зачепи уста једном од двојице који су највише знали о једној важној непријатељској земљи. Наравно, ми остали борили смо се против тако малициозног потезу ступидности и подузели смо све да бисмо постигли отпуштање Си-

³⁰ X. W. Steed, *Through Thirtu Years*, II, London, 1924, 128. (Превод). Са Стедовим гледиштима о главним тешкоћама сложили су се А. Еванс, Р. Буровс, М. Хиндман и Л. Треовен „на темељу својих посебних искустава или општег познавања ствари...“

³¹ Ibid. 29.

³² Ibid. 29.

тона-Ватсона из војске; то је захтевало две сукцесивне одлуке ратнога кабинета, јер су прву одлуку осујетили бирократи у Ратном уреду (War Office), који су били под аустрофилским, односно италифилским утицајем. Чак и после Ватсоновог отпуштања из војне службе било му је забрањено да пише и био је додељен Одсеку за политичке информације (Department of Political Information) који је организовао генерал лорд Голишен. Тако су биле јаке проаустројске струје у Енглеској, да је чак и Сонино, који је посетио Лондон у јулу 1917, био забринут, па ме је молио да му разјасним порекло тога³³.

Питање припадности Далмације није се могло решити на Мировној конференцији у Паризу (1919—1920), него се морало одложити за доцније, за директан споразум између Краљевине СХС и Италије, у оквиру Рапалског уговора, који је закључен 12. XI 1920. Преговарачи су били Веснић, Трумбић и Коста Стојановић са југословенске стране, и Ђолити, Сфорца и Бонони, са италијанске стране. После дугог натезања и преговора Задар са најближом околином припао је Италији. Рапалски уговор одбрили су парламенти Краљевине СХС и Краљевине Италије.³⁴

IV. Активност Југословенског одбора

Први покушаји формирања политичке активности југословенских емиграната датирају већ у почетку Првог светског рата. По свему судећи, први покушај није имао шири, југословенски карактер, него уже хрватско обележје. То је био покушај Хрватског одбора, једне групе хрватских емиграната у Риму против председника мађарске владе грофа Иштвана Тисе, почетком децембра 1914. Појединости о ауторима овога протеста нису познати, али је сачуван текст тога протеста, потписан од „Хрватског одбора“, написан првобитно на мађарском језику, али је нешто доцније преведен и на италијански и немачки. Оригиналан текст је сачуван и први га објавио Фердо Шишић с овим коментаром:

„Хрватски народ просвједује против рата, који је подузет против Србије и Црне Горе, тих животних дијелова нашега народа (...) А баш сада, кад од Тилсита до Котора, Њемачка и Аустрија, војују сједињеним силама, стопљени у једну војску, проглашују истоветност њихових политичких програма“.³⁵

Југословенски одбор је основан у Риму, затим је премештен у Париз, и најзад у Лондон, где је остао све до краја рата. Од Југословена најактивнији био је председник Анте Трумбић,

³³ Главни преговарач са југословенске стране био је министар спољних послова Анте Трумбић, а са италијанске стране њихов министар спољних послова Сиднеј Сонино.

³⁴ Васиљ Поповић, *Рапалски уговор*, Народна енциклопедија СХС, III, 669—660. — Д. Шепић, *Рапалски уговор*, Енциклопедија Југославије, VII, 43—45.

³⁵ Ф. Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1919*, 14. *Хрватски одбор у Риму против грофа Тисе*, Загреб 1920, 12—14.

а затим Франо Сүпило, који је после, услед неслагања, иступио из Одбора, иако је и даље био политички активан све до краја свога живота. У свом првом исцрпном мемоару, који је предао француској влади у Паризу, Анте Трумбић је, између осталог, детаљно изложио идеје југословенских народа у земљама и покрајинама као „народне територије Југословена“:

„Народна територија Срба, Хрвата и Словенаца обухвата: а) Србију и Црну Гору; б) Босну и Херцеговину; ц) Далмацију са отоцима; д) Хрватску и Славонију са Ријеком, и Међумурјем; е) Подравину јужне Угарске и бившу Српску Војводину (Бачку и Банат); ф) Истру с њезиним отоцима и Трст; г) Крањску и Горицу; х) Јужну Корушку и јужну Штајерску с пограничним пределом југозападне Угарске“.³⁶

Прикупљајући и одабирајући одговарајуће материјале за овај критички одабрани зборник *Докумената*, Фердо Шишић је зналачки изабрао текстове о процесу уједињавања југословенских народа. У *Манифесту Југословенског одбора*, поднесеном француској влади, Анте Трумбић је овако оцртао политичку ситуацију у томе историјском моменту:

„Само једно средство може створити трајни мир на читавом југоистоку Европе, а навлаш на Јадрану и Балкану. То је уједињење свих удова и свих југословенских земаља у једну независну државу“.³⁷

Илустрације ради, Трумбић је већ у истом меморандуму навео ове убедљиве конкретне примере:

„Југословени американски и канадски, то јест исељеници из Аустро-Угарске, а на броју од једнога милијуна и по, заступани од 563 делегата, очитовали су своје одушевљено пристајање на тај народни програм процилога 10. марта на великом конгресу у Чикагу. Слична је манифестација услиједила и недавно, 6. маја, у Нишу, гдје је више тисућа аустро-угарских Југословена, сакупљених у великој скупштини, изгласало резолуцију, која тражи уједињење свих Југословена, а протестујући против препуштања ма и које честице народнога земљишта“.³⁸

Трумбићев вапај народ није послушао: народ је и даље продавао своју земљу, често и испод уобичајене продајне цене, а препродавци зарађивали су на тој препродаји велике суме. Узалуд су Трумбић, Смодлака и остали народни прваци саветовали народу да не продаје своју земљу трговцима и препродавцима — тај процес се, услед све веће финансијске кризе, више није дао зауставити.³⁹

Покушавајући да својим читаоцима дочара визију будуће велике Југославије, Анте Трумбић је у свом надахнутом тексту овако писао:

„Уједињен у једну државу, имао би наш народ све потребне увјете, да постане елеменат реда и напретка на југоистоку Европе. Он не може постати опасан ни по свом сусједу, ни по своме броју, ни по освајачким

³⁶ Ibid. 20. *Манифест Југословенског одбора предан француској влади*, 27.

³⁷ А. Трумбић, *ibid.* 29.

³⁸ Ibid. 29.

³⁹ Ibid. 29.

жељама, а нада све због великих проблема, које ће имати да ријешу у својој унутарњој организацији“.⁴⁰

Југословенски одбор није се ограничио само на упућивање *Мемоара француској влади*, него је упутио сличан *Мемоар* (датиран у Лондону 12. V 1915) и британској влади. У овом тексту каже се између осталог и ово:

„За Србију се и Црну Гору ради о рату за обрану и ослобођење, а не о рату за освајање: ова се држава бори да ослободи наше племе од тугега јарма и да нас уједини у један јединствени слободни народ. Војнички ће и политички слом Аустро-Угарске за увијек учинити крај систему *'divide et impero'*, којим су се кроз столећа служили, да владају нашим народом (...) Тек онда кад буде уједињен, посједовао ће тај народ нужна средства за независан опстанак“.⁴¹

Југословенска уједињена омладина, која је у великом броју студирала у Женеви 1915, у свом *Манифесту* писала је:

„Пошто су Срби — Хрвати — Словенци само један југословенски народ, то ће они послѣ ослобођења бити уједињени у једну једину хомогену државу (...) Она је пред цијелим свијетом свој данашњи рат назвала ратом за ослобођење Југословена“.⁴²

Први јавни протест Југословенског одбора, датиран 1. X 1915, са потписима председника Анте Трумбића и 16 чланова Одбора, међу којима су се налазили и Иван Мештровић, Михаило Пупин и Франо Сүпило, представљао је протест против терора над подјармљеним народима у Аустро-Угарској и Немачкој. У протесту каже се између осталог:

„Позивам све на крајњу борбу, не бојећи се жртава, јер без жртви не стиче се слобода. Морамо бити апсолутно једнодушни и наступити као мужеви. Сваки поједини треба да поради, како год зна и може, све да постигнемо нашу слободу и уједињење“.⁴³

У *Резолуцији Народне скупштине у Замету* (у Истри) каже се 7. IV 1918. између осталог:

„Огорчењем осуђују посве неосноване нападаје грофа Чернина на појединце у држави налазећих се хрватскога, чешкога и других словенских народа у Монархији, с којима се Југословени изјављују солидарни у борби за постигнуће њихових народних идеала“.⁴⁴

Од посебног су значаја штампане изјаве далматинских српских и хрватских народних посланика, чланова Далматинског сабора и Царевинског већа, датираних у Задру 14. IV 1918, у којима се каже између осталог:

⁴⁰ А. Трумбић, *Мемоар Југословенског одбора предан француској влади*, Париз, 6. V 1915. — *Документа о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1915*. Сабрао Ф. Шишић, Загреб 1920, 24—35. (Преводи).

⁴¹ *Мемоар Југословенског одбора Британском народу и Парламенту*, Лондон 12. V 1915, 36—37. (Превод).

⁴² *Манифест Југословенске уједињене омладине*, Женева 1915, 43. (Превод).

⁴³ *Акт Југословенског одбора*, Лондон — Париз, 1. X 1965, 44—45. (Превод).

⁴⁴ *Резолуција Народне скупштине у Замету*, од 7. IV 1918.

„1) Једнодушни смо и солидарни са дјеловањем Југословенског клуба у Бечу у погледу уједињења Словенаца, Хрвата и Срба у једно самостално државно тијело, те ћемо га у раду за остварење тога циља свим силама подупирати.

2) У име грубо повријеђених темељних државних и земаљских закона, који зајамчују сазив сабора редовито једанпут на годину, најогорченије просвједујемо, што Далматински сабор није преко 6 година био сазван, те захтијевамо да буду расписани нови избори толико за сабор, колико за опћинска заступства, која су морала бити одавно обновљена, а у многим се још увијек протузаконито подржава комесариат.

3) Просвједујемо против досадашњем по наш народ заторном систему, те против насиљима и прогонима, којима падоше жртвом тисуће честитих грађана Далмације и братских сусједних земаља, те захтијевамо да се свим неправедно прогоњенима и мученима (...) даде потпуна задовољштина и да се строго казне сви кривци, — макар какове почасте у метежу терора изнудили — већ цијелом свијету познатих на нашем народу почињених грозота“.⁴⁵

При крају Првога светског рата ојачао је социјалистички покрет у Хрватској. У Загребу је одржана добро посећена социјалистичка скупштина 1. маја 1918. Главни говорник био је Витомир Корач. Донесена је опширна резолуција, која се завршила поклицима: „Да живи независна југословенска држава! Да живи национално и социјално ослобођење цијелога свијета, а и нашега народа! Да живи социјална демократија!“⁴⁶

Трумбић је био главни састављач *Манифеста Југословенског одбора* из 1920. године:

„Суровост којом су Аустро-Угарска и Њемачка бациле Европу у рат, онемогућила је Југословенима, који се налазе под аустро-угарским господством, да организују иоле снажнији отпор (...) Тек неким народним представницима — мало их је на броју — послужила је срећа, да су се на почетку рата нашли у туђини, у слободној Европи, или им је успјело умакнути преко границе. Ова мала скупина политичара започела је својим радом у Риму; објелоданила је више протеста против нечувених насиља, којим су попрштено југословенски крајеви Аустро-Угарске (...) У Риму били су и штампани манифести на иселене Југословене из Аустро-Угарске с позивом да се придруже као добровољци редовима српско-црногорским и савезничким. Југословенски су емигранти образовали одбор, којега чланови представљају разне још неослобођене југословенске скупине“.⁴⁷

После Рима и Париза, Југословенски одбор се преместио у Лондон, где су услови били знатно повољнији и где је остао и деловао све до краја рата, под Трумбићевим председништвом. Прешавши у Лондон Југословенски одбор упутио је посебан про-

⁴⁵ *Изјава југословенских народних посланика Далматинског сабора и Царевинског већа у Задру од 14. IV 1918.*

⁴⁶ Ј. Скерлић, *Анге Старчевић*, Писци и књиге II, Београд 1964, 197—129.

⁴⁷ А. Трумбић, *Манифест Југословенског одбора*, Документа..., Загреб 1920, 72—74.

глас британском народу, датиран у Лондону 2. XI 1915. У овом прогласу каже се између осталог:

„Призната сврха провале њемачких, аустријских, мађарских и бугарских чета у Србију јесте да је униште и збришу с карте свијета као народ, а подједно и то, да силом прокрчи пут германском империјализму у остварењу његовога „Dranga nach Osten“.⁴⁸

У оквиру овога прогласа Трумбић, у име Југословенског одбора, упућује британском народу овај апел:

„Стога треба Србију што брже и што издешније помоћи, само да не буде прекасно. Ми се зато обраћамо на кавалерску, цивилизаторску Енглеску, на земљиште Кромвела, Пита, Бајрона, Гледстона, на њихове наследнике у правцу културе и политике британског народа. За Југословене то је управо питање опстанка, за Енглезе то је тек питање обране и питање могућности напретка за све оно што је енглески дух...“⁴⁹

Овај проглас објављен је у многим британским новинама и листовима. Одзив је био већи него што се очекивао. Многи српски студенти и баџи примљени су у студентске и баџке домове и омогућено им је даље школовање.

Тешко је утврдити у којем је свом тексту Анте Трумбић потпуније изразио широко и свеобухватно јужнословенско убеђење. Нама се чини да је он то можда најадекватније изрекао у свом Манифесту Југословенског одбора, који је саопштио у Паризу и Лондону у току новембра ратне 1916. године. Ту је Трумбић изговорио и ове знамените речи:

„Србија се жртвовала за оне идеје, које су проповиједали Гај и Драшковић, Штросмајер и Старчевић, које опјеваше Прешерн и Враз, Мажуранић и Прерадовић, и за које дадоше своје животе Зрински и Франкопан, Губец и Кватерник. Ова идеја испуњавала је столећима сав наш народ, и она је и данас својство свих правих синова наше домовине“.⁵⁰

О Старчевићу и Кватернику постоје подељена мишљења међу српским изворима, већином негативна. Понајповољније писао је о Старчевићу код Срба Јован Скерлић.⁵¹

У колико се светски рат приближавао своме крају, у толико је све јаче преовлађивала југословенска оријентација, али код неких привремено и прелазно још под окриљем Хабсбуршке Монархије. О томе краткотрајном расположењу речито сведочи *Декларација Југословенског клуба*, састављена и потписана од једне групе посланика (аустријског парламента) југословенске оријентације. Ову *Декларацију* су потписала 33 југословенска потписника у Бечу 30. маја 1917. Текст у целини гласи:

„Потписани народни заступници у Југословенском клубу изјављују да на темељу народнога начела и хрватскога државнога права захтијевају уједињење свих земаља и монархија, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно и

⁴⁸ *Декларација Југословенског одбора у Бечу 30. V 1917. Документа...*, 94.

⁴⁹ *Саопштење Николе Радојчића аутору ове расправе.*

⁵⁰ *Проглас Југословенског одбора од 2. XI 1910. Британском народу. Документи ...*, 46—47.

⁵¹ *Ibid.* 98.

на демократској подлози основно државно тијело, под жезлом Хабсбуршко-Лоренске династије, те ће се са свом снагом заузети за остварење овога захтјева свога јединог те истог народа. С овим придржањем потписани ће учествовати у Парламенту“.⁵²

Ову Декларацију потписали су: Антон Корошец, Матко Лагиња, Вјекослав Спунчџ, Отокар Рибарж, Владимир Равнихар, Мелка Чингрија, Јанез Крек, Анте Дулибић, Јурај Бианкини, Анте Тресих-Павичић, Јосип Смодлака и други. На ове потписнике вршен је тежак притисак, не само од стране бечке владе него и од самога двора.

Крфска декларација одјекнула је не само у југословенским земљама и покрајинама него и у иностранству, међу политичким представницима Црне Горе, који су се за време рата налазили у емиграцији. Цитираћемо овде два документа од великог историјског значаја. У првом документу, *Декларацији Црногорског одбора за народно уједињење* (Париз, 11. VIII 1917), закључује се: „Потпуно солидарни са Крфском декларацијом, а увјерени да изражава жеље српскога народа у Црној Гори, Црногорски одбор за уједињење продужит ће рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца“.⁵³

Посебном декларацијом од 14. VIII 1917. Црногорски одбор је прихватио Крфску декларацију с овим образложењем:

„Црногорски одбор за народно уједињење, увјерен да спас и напредак Црне Горе лежи искључиво у уједињењу са Србијом и осталим дијеловима нашега народа, сматра за дужност, да у име народа Црне Горе каже своју ријеч поводом Крфске декларације“.⁵⁴

Општој југословенској солидарности придружили су се солидарно и студенти свих факултета загребачког Свеучилишта. У колективној резолуцији закључује се:

„Југословенска академска омладина Хрватског свеучилишта у Загребу изразује своје симпатије свима, који су у том правцу штогод стварно учинили (...) за досадашње солидарно наступање у Парламенту са жељом, да се братском слогом дође и до коначнога циља“.⁵⁵

У тадашњем аустријском парламенту Истра је била заступљена са 15 народних заступника словеначке и хрватске народности, који су иступали солидарно у одбрану својих угрожених националних права. Међу њима су били најактивнији: Матко Лагиња, Вјекослав Спинчић, Јосип Рибарић, Иво Милић, Јосип Валенчић и Ђура Червар. Њихов се опозициони глас често чуо са говорничке трибине Истарског сабора. Они су оштро устајали против националног угњетавања, економске експлоатације и културног спутавања југословенских народа у Истри.⁵⁶

⁵² Проглас Црногорског одбора за народно уједињење од 27. III 1917, Ibid. 91—92.

⁵³ Декларација Црногорског одбора за народно уједињење, од 28. VII 1917. Ibid. 100.

⁵⁴ Црногорски одбор прихвата Крфску декларацију 14. VIII 1917. Ibid. 100—101.

⁵⁵ Резолуција југословенске академске омладине у Загребу од 24. I 1913. Ibid. 110—115.

⁵⁶ Изјава истарских заступника од 25. I 1918. Ibid. 116.

Између свих далматинских градова најнеповољнији услови живота постојали су у Задру, главном граду Далмације. О томе речито сведочи резолуција Народне скупштине, одржане у Задру 3. III 1918. Што се рат све више ближио своме крају, услови живота постајали су из дана у дан све тежи. О томе речито сведочи резолуција, у којој се каже између осталог:

„Грађанство Задра и околице, сакупљено дана 3. ожујка 1918: 1) захтијева потпуно и безувјетно provedњу начела самоодређења народа као једини услов живота и слободног развитка јединственог народа Словенаца, Хрвата и Срба; 2) одобрава акцију народног представништва, започету Бечком декларацијом дне 30. свибња 1917, која иде за постигнућем државне самосталности Јужних Словена; 3) изражава Јужнословенском клубу у Бечу захвалност, што је изнио на јавност нечувена недјела почињена на нашем народу од почетка овога рата те захтјева дужну одмазду; 4) очекује да ће народни заступници устрајати непоколебиво у том правцу, солидарно са заступницима братскога чешкога народа, сигурни о једнодушном пристајању и потпори свога народа“.⁵⁷

Ова је Резолуција једногласно и са одобравањем прихваћена од целе скупштине.

Пред крај рата Трумбић је покушао да успостави боље односе између Југословенског одбора и италијанске владе. О томе говори једно писмо без ближег датума: „на прољеће 1918“. Писано је у форми прогласа упућеног Југословенима са речима: „Драга браћо Срби, Хрвати и Словенци!“ Трумбићево писмо представља карактеристичан покушај успостављања компромиса:

„Имао сам прилике разговарати с министрима: Орландом, Балфуром, Лојд-Дорцом, Клемансоом и другим уваженим личностима. Само се по себи разумије, да не могу саопћити подробности, једино Вам поручујемо, да наша ствар стоји потпуно добро. Ако би се ишта десило, што не би могли у први мах правилно схватити, имајте потпуну сигурност, да је наша ствар важно питање свих наших савезника. Ми смо с Италијом сада у најбољим односима“.⁵⁸

У истом прогласу Трумбић отворено устаје против локушаја великонемачких империјалиста да од Аустрије начине неку врсту своје колоније:

„Руководећи се жељама цјелокупног нашег народа и његовим неизмјерним жртвама у прошлости и садашњости, и тврдо вјерујући у коначну побједу савезника, а с погледом на узвишени циљ који су они поставили водећи овај страшни рат! Црногорски одбор за народно уједињење, свјестан да је рад званичних представника Црне Горе уперен против завјетних идеала те земље и убијебен да изражава жеље и вјековне тежње народа у Црној Гори (. . .) тражи да се Црна Гора уједини са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну једину независну државу“.⁵⁹

Овај је програм умножаван, ширен и растуран не само у

⁵⁷ Резолуција Народне скупштине у Задру од 7. III 1918. Ibid. 186.

⁵⁸ Проглас др. А. Трумбића, Ф. Шишић, Документи . . . , 127 (Превод).

⁵⁹ Ibid. 127.

Црној Гори и Боки него и даље, по Херцеговини, по Босни и Србији.

Од великог је историјског значаја била заједничка изјава Југословена и Чеха против аустријске владе, публикована у Бечу 7. маја 1917. Изјава се завршавала овом поруком:

„Заступници чешког и југословенског народа изјављују да неће признати никаквог октрола, нити икакову једнострану административну одредбу, ако би им се она наметнула, те да са скрајним огорчењем одбијају ове мјере, да не преузимају никакове одговорности за даљи развитак прилика, те да се неће никаквом силом дати застрашити, него да ће солидарно устрајати у борби против апсолутизма, те за демократске слободе, право самоодређења и политичке самосталности“.⁶⁰

Ова изјава је умножавана и илегално ширена у свима југословенским и чешким земљама и покрајинама.

Још у току трајања светскога рата приступило се разговрима и преговорима о формирању заједничке југословенске државе. Резултат ових преговора дошао је до изражаја у Крфској декларацији. Она је донесена на основу претходних договарања, а потписали су је председник српске владе Никола Пашић и председник Југословенског одбора Анте Трумбић. Прва тачка Видовданског устава представља, донекле, компромисно решење између два предложена решења: „Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, бит ће слободна, независна Краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством“.⁶¹ Друга тачка представља привремену победу Пашићевог предлога: „Држава ова зват ће се: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а владалац: Краљ Срба, Хрвата и Словенаца“.⁶²

V. Ослободилачки покрет у Црној Гори

Можда ни у једној југословенској земљи и покрајини није југословенски покрет био тако свестран и масован као у Црној Гори. Од посебног је националног значаја да овај покрет није имао само национални, црногорски и српски карактер, него и много шире, далекосежније југословенско обележје. У Програму Црногорског одбора за народно ослобођење, који је датиран у Паризу 27. VII 1917. године, огледала се ширина и многострукост,

⁶⁰ *Проглас А. Трумбића* (1918), *ibid.* 127. У примедби испод текста изричито се каже: „Овај је проглас бачен из италијанских аероплана по разним крајевима Истре, Словеније и Хрватске (и над Загребом), по недатираном оригиналу (*ibid.* 127).

⁶¹ *Ibid.* 128.

⁶² *Изјава далматинских заступника*, Задар, 14. III 1918. У примедби испод текста се додаје: „Заступници др Душан Баљак, Јурај Бианкини и Иво Продан позвали су 20. марта на састанак у Задар све хрватске и српске народне заступнике, а уз њих и председника Југословенског клуба др Корошца“ (*ibid.* 128). Закључци њихових већања нису објављени.

и текст је снажно заталасао не само Црну Гору и Боку Которску него и Херцеговину и Босну, Лику и Крбаву, Србију и Војводину, са овим далекосежним југословенским програмом:

„Руководећи се жељама целокупног нашег народа и његовим неизмјерним жртвама у прошлости и садашњости, и тврдо вјерујући у коначну побједу савезника, и с погледом на узвишени циљ који су они поставили водећи овај страшни рат! Црногорски одбор за народно уједињење, свјестан да је рад званичних представника Црне Горе уперен против завјетних идеала те земље и убијебен да изражава жеље и вјековне тежње народа у Црној Гори (...) тражи да се Црна Гора уједини са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једину независну државу“.⁶³

Крфска декларација (1917) одјекнула је не само у југословенским земљама и покрајинама него и у иностранству, међу политичким представницима Црне Горе који су се за време рата налазили у емиграцији. Цитираћемо овде само два документа од великог историјског значаја. У првом документу, Декларацији Црногорског одбора за народно уједињење (Париз, 11. VIII 1917), закључује се:

„Потпуно солидарни са Крфском декларацијом, а увјерени да изражава жеље српскога народа у Црној Гори, Црногорски одбор за уједињење продужит ће рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца“.⁶⁴

Посебном декларацијом од 14. VIII 1917. Црногорски одбор је једногласно прихватио Крфску декларацију с овим образложењем:

„Црногорски одбор за народно уједињење, увјерен да спас и напредак Црне Горе лежи искључиво у уједињењу са Србијом и осталим дијеловима нашега народа, сматра за дужност, да у име народа Црне Горе каже своју ријеч поводом Крфске декларације“.⁶⁵

Ослободилачки покрет, започет у Црној Гори већ у XVII веку, поново се распламсао почетком XIX века и захватао све шире размере, а у току XX века, нарочито за време Првог светског рата, потпуно се разбуктао. У знаменитом Програму Црногорског одбора за народно ослобођење, датираном у Паризу 27. III 1917, огледала се сва ширина и јачина покрета, који је заталасао народне масе не само у Црној Гори и Херцеговини него и у Босни, и успешно развијао далекосежни јужнословенски ослободилачки програм.

Шишићев зборник *Документа*, који представља драгоцену збирку проверених, штампаних и необјављених сведочанстава из доба Првог светског рата, завршава се *Паришким предлогом*, који садржи разговоре одржане на сатанцима одржаним у Паризу 15, 18. и 22. марта 1919 — „досле мисли о међународњем уређењу

⁶³ *Документ...*, Загреб 1920, 133.

⁶⁴ *Југословени и Чеси против аустријске владе*, 7. V 1917, *Документи...*, 134—136.

⁶⁵ Ф. Шишић, *Документи...*, Загреб 1920, 129.

државе и политичкој организацији народа...“ Овим значајним консултативним састанцима председавао је Јован Цвијић, а присуствовали су и учествовали су ови сарадници: А. Трумбић, Ј. Смодлака, Ј. Бањанин, Д. Тринајстић, Р. Ланац, Б. Бошњак, Ф. Шишић, В. Петровић, А. Бонетић, М. Савчић, М. Чингрија, Г. Грегорић, В. Стајић, Ф. Барац, Т. Сирели, Ј. Рибарић, И. Митић и Ј. Куњашић.⁶⁶ Паришки предлог садржавао је 14 тачака. Главне су биле ове:

„1) да наша држава има бити јединствена, а не сложена, дакле да се нема уредити као савезна држава, као што је Немачка или Швајцарска, ни као удружена држава, као што је Америка;

2) да према томе она мора имати једног владооца, једну државну владу, као врховни орган за све гране државне управе и једно народно заступништво (Парламенат), као законодавно тело за све врсте државних послова;

3) да се држава нема управљати централистички, као на пр. Француска, већ да у њој мора владати управна децентрализација, по начелу самоуправе или селфговернменте;

4) да у држави нема повластица, ни фактичке превласти, ни првенства никакво племе, ни племенско име, ни власт једна над другом, већ да над свима има владати мисао народног и државног јединства, која се не сме идентификовати ни с каквим погледима и интересима;

5) да у држави имају бити обезбеђене све грађанске слободе, које су темељи и обележје праве демократије, нарочито личне слободе, неповредивост стана, слободе говора и штампе, судску независност и слободе просуђивања, слободе састајања и збора, сигурност имовине, слободе кретања, поштовање тајне писама;

6) да за све политичке изборе мора вредети опште, једнако и директно право гласа“.⁶⁷

Приликом првог доласка Ситона-Ватсона у новоформирану Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, далеке 1920. године, Београдска општина приредила му је банкет, на коме је у име Српске академије говорио њен тадашњи председник Јован Цвијић, који је, између осталог, истакао значај његовог познатог часописа *Нова Европа (The New Europe)*:

„Још у току рата све државе су биле основале комитете за испитивање територијалних и других питања која могу доћи пред конференцију, и у њему су били просвећени људи који су тражили истину. Будући стицајем прилика у вези с тим научним комитетима, ја сам на појединим њиховим члановима често запазио утицај мњења *Нове Европе*, а на неким енглеским делегатима и Ваш утицај (...). *Нова Европа* је међу првим имала срећну мисао да изјави жељу да председник Вилсон дође на париску конференцију, и кад је велики Председник дошао, у њему су објективни и истинољубиви људи нашли најјачи ослонац (...). Није било никакве сумње да ћемо ми успети да остваримо уједињење нашег народа у једну државу...“⁶⁸

⁶⁶ Паришки предлог, *ibid.* 125—126.

⁶⁷ Ј. Цвијић: *О Ситону-Ватсону*, у Цвијићевој књизи: *Говори и чланци*, I, Београд 1921, 230.

⁶⁸ *Ibid.* 224.

У свом говору, приликом првог Ватсоновог доласка у Југославију, у ослобођени Београд (1920), Јован Цвијић је са признањем истакао:

„Наш народ је везан за велики британски народ, јер је ганут његовом племенитошћу и нарочито пожртвовањем које су показале на хиљаду британских жена, међу којима су биле тако многобројне Ваше земљакиње Школкиње. После ослобођења Србије, за време службе, у цркви у Чачку, свет је био испунио не само цркву, већ се тако био нагомилао на улазима да нико није могао прићи. У томе се шапато рашчује да долазе британске жене. Сви су се сместа расклонили да им начине пута као пред моралном величином коју дубоко поштују“.⁶⁹

Цвијића је обрадовала вест да Ватсон у Лондону покреће часопис под насловом *Нова Европа*, са широким и слободоумним програмом, и пропраћа ту вест својим коментаром:

„У једном таквом времену, 1916. године, добио сам вест да оснивате нов часопис *The New Europe* и изложили сте ми у писму главне мисли којих ће се *Нова Европа* држати, мисли које су тада почеле хватати дубоког корена код многих најпросвећенијих људи западне Европе и Америке, и које је с највише снаге и прецизности изразио Велики Председник. Оне су развијане у многим чланцима Нове Европе, која је постала несумњиво најбољи часопис за прилике и за проблеме светскога рата (. . .) Треба унети више светлости и више правог демократизма у интернационалне односе. Морају се заштитити мали народи. Нема за то боље основе него што је принцип самоопредељења народа и народних група. То се може извршити на основу етнографских података ако су објективно утврђени или плебисцитом. Уз то треба узети у обзир још само највиталније економске интересе. Велика Британија мора боље познати континентална питања и трудити се да их правилно решава. Аустро-Угарска се мора поделити између народа од којих је састављена; она није потреба европске равнотеже и европскога мира, већ напротив. Према тим принципима је требало расправити разна територијална питања, од којих зависи будућа мапа Европе, и то је покушано у многобројним чланцима *Нове Европе*“.⁷⁰

По угледу на Ватсонову *Нову Европу*, Милан Ђурчин покренуо је у Загребу сличан часопис под истим именом (1920—1941), на којем су сарађивали многи сарадници лондонске *Нове Европе*, међу којима Ситон-Ватсон, Иван Мештровић, Тома Масарик, Едвард Бенеш и многи други.

Као посебно издање *Нове Европе*, појавила се и Ватсонова знаменита књига *Сарајево* (студија о узроцима светскога рата), са посебним Ватсоновим предговором и са његовим коментарима, у преводу Милана Ђурчина. Ова знаменита књига била је најверодостојнији одговор једног објективног светског историчара на дугогодишњу тенденциозну кампању једног дела немачке, аустријске, мађарске и друге стране штампе, која је покушавала — на разне недопуштене начине — да тврди да је Србија тобоже крива за Први светски рат. Ситону-Ватсону припада велика историјска заслуга да је овом својом научном студијом дефинитивно

⁶⁹ Томаш Масарик.

⁷⁰ Ј. Цвијић, *О Ситону-Ватсону*, *ibid.* 228—229.

доказао да је читава та кампања почивала на историјској неистини.

О научном лику Р. В. Ситона-Ватсона много је писано не само на енглеском језику него и на страним језицима, тако да о њему постоји већ читава литература. Многа његова дела преведена су и на стране језике. Његова књига *Сарајево* преведена је и на српски и о њој је много расправљано и полемисано и у српској историографији и литератури. Мало је историјских монографија о којима је толико полемисано као о овој Ватсоновој књизи, која је бацила нову светлост на ову сложену историјску проблематику, једну од најсложенијих у новијој светској историји.